तन्त्रयुक्ति

Dr Rina Sharma
Assistant professor
Samhita and siddhanta department

एकान्त

- सर्वत्र यदवधारणेनोच्यते सः एकान्तः।   सुश्रुत
- त्रिवृद्विरेचयति।
- एकान्तो नाम यदवधारणेनोच्यते।   चरक
- निजः शरीरदोषोत्थः ।
- चिकित्सा मे उपयोग-
- रसायन- स्वस्थयोर्जस्करम् , वाजीकरण- शुक्रोत्पादक
- विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते । (च.सु.९/४)

अनैकान्त

- क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति सोऽनैकान्तः। सुश्रुत
- केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, केचिद्रसं, केचिद्वीर्यं केचिद्विपाकमिति

  (सु. उ.त.६५/२४)
- वीर्यमष्टविधं केचित् ,केचित् द्विविधमास्थिताः। (च.सू.२६/६४)

अनैकान्तो नाम अन्यतरपक्षानवधारणम्। चरक

- ये ह्यातुराः केवलाद्भेषजादपि म्रियन्ते, न च ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः

  समुत्तिष्ठेरन्” (च.सू.अ.१०)
- बहुविध चिकित्सा व्यवस्था-
- ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः।
- रुक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम्॥ (च. चि. ३/२१६)

अपवर्ग

- अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः।   सुश्रुत
- अस्वेद्या विषोपसृष्टाः, अन्यत्र कीटविषादिति।   (सु.उ.६५/१८)
- अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशापकर्षणम्।   चरक
- न पर्युषितान्नमाददीतान्यत्र मांसहरितशुष्कशाकफलभक्षेभ्यः। (च.सू.८)
- ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता।

  रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्॥   (मधुकोष)

अतीतावेक्षण/अतिक्रान्तावेक्षण

- अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते।   चरक
- सा कुटी तच्च शयनं ज्वरं संशमयत्यपि। (च.चि.अ.३)
- यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् | सुश्रुत
- यत्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्तयः।
- मात्राशितिये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि। (च.चि.३/२५५)
- कफ-पित्तज प्रमेह-
- संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः। च.चि.६/४९

अनागतावेक्षण

- अनागतावेक्षणं नाम यदनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यर्थसाधनं। चरक
- एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम्॥ सुश्रुत
- सर्पिर्गुडाः ये च हिताः क्षतेभ्यः,ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः। (च.चि.४/९२)
- षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्माणि (च.चि.५/६७)
- यच्चोक्तम् यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम्। च.चि.११/९३

स्वसञ्ज्ञा

- स्वसञ्ज्ञा नाम या तन्त्रकारैर्व्यहारार्थं सञ्ज्ञा क्रियते। चरक
- अन्यशास्त्रासामान्या स्वसञ्ज्ञा | सुश्रुत
- यथा-
- १. जेन्ताक, होलाक
- २. यमक,त्रिवृत्त,महान , खुड्डिका
- ३. मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणं; लोकप्रसिद्धमुदाहरणं वा
- ४.चिकित्सा-
- पंचकोल,चतुर्जात,त्रिमद,अष्टवर्ग इत्यादि

विपर्यय

- विपर्ययो नाम अपकृष्टात् प्रतीपोदाहरणम्।   चरक
- निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते

यद्यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः | सुश्रुत

कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति (सु.उ.६५/ २१)

- नानृतं ब्रूयात्।
- न नियमं भिन्द्यात्।

विकल्प

- विकल्पः पाक्षिकाभिधानं। चरक
- इदं वेदं वेति विकल्पः | सुश्रुत
- यथा-
- सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा..॥ च.चि. (६/४६)
- रसायन - कुटीप्रावेशिक ,वात्तापिक विधि
- ज्वर- पाचनीय, शमनीय कषाय। (च.चि.३/१६०)
- अनुपान

संभव

- संभवो नाम यद्यस्मिन्नुपपद्यते स तस्य संभवः ॥ चरक
- शरीरं सत्वसंज्ञक च व्याधीनां आश्रयो मतः॥ (च.सू.अ.१)
- रक्तपित्त- प्लीहानं च यकृत्चैव तदधिष्ठाय वर्तते॥ (च.चि.४/१०)
- गुल्म- पक्वाशये पित्तकफाशये वा। (च.चि.५/७)

सन्नियोग

- इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः।   सुश्रुत
- पथ्यमेव भोक्तव्यमिति   (सु.उ.६५/३७)
- नियोगो नाम अवश्यानुष्ठेयतया विधानं।   चरक
- न त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिण्डिकैषा विमोक्तव्या   (च.सू.१४)
- तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते।   (च.सू.५/१३)

रसायन-वाजीकरण-

तस्मात् पुरासंशोधनमेव कार्य।   (च.चि.१.१/१४)

संशय

- जिज्ञासाजनक संशय
- उभयहेतुदर्शनं संशयः | सुश्रुत
- तलहृदयाभिघातः प्राणहरः, पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति
- संशयो नामविशेषाकाङ्क्षानिर्धारितोभयविषयज्ञानं, चरक
- यथा- "मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्|

  स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः||" (च.सू.अ.११)
- दूष्योदर चिकित्सा-
- अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्। (च.चि.१३/१७७)

व्याख्यान

- तन्त्रेऽतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् | सुश्रुत
- इह पञ्चविंशतिकः पुरूषो व्याख्यायते, अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रभृत्यारभ्य चिन्ता| (सु.उ.६५/३३)
- व्याख्यानं नाम यत् सर्वबुद्ध्यविषयं व्याक्रियते,
- यथा- “प्रथमे मासि सम्मूर्छितःसर्वधातुकलुषीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः” (च.शा.अ.४)

- १. त्रिविधद्रव्य-
- किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम्॥

  स्वस्थवृतौ मतं किंचित्रिविधं द्रव्यमुच्यते। (च.सू.१/६७)
- (अन्नपानविधि अध्याय)

  २.त्रयोदश अधारणीय वेग (च.सू.७)

  ३.अष्टौनिन्दितीय अध्याय (च.सू.२१)

समुच्चय

- इदं चेदं चेति समुच्चयः | सुश्रुत
- समुच्चयो नाम यदिदं चेदं चेति कृत्वाविधीयते   चरक
- यथा- ‘वर्णश्च स्वरश्च’   (च.इ.अ.१)
- १. ६ स्कंध
- २. पंचाशन्महाकषाय,द्रव्यसमुच्चय,रससमुच्चय,३७ गण,
- ३. चिकित्सा सूत्र-
- लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रस:।

  पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे॥ (च.चि.३/१४२)

निदर्शन

निदर्शन,उदाहरण,दृष्टान्त

- दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम् । सुश्रुत
- अग्निर्वायुना सहितः कक्षे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ।
- निदर्शनं नाम मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्तः चरक
- यथा-
- यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा
  तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ।। च.सू.१/१२४
- नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा
  स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत्।। च.सू.५/१०३

।

निर्वचन

निश्चितं वचनं निर्वचनम् | सुश्रुत

यथा-

- आयुरस्मिन् विद्यते, अनेन वाऽऽयुर्विन्दन्ति' इत्यायुर्वेदः |

- ध्मानाद्धमन्यः ।
- स्त्रवणात् स्त्रोतांसि। (च. सू.३०\१२)

निर्वचनं तु पण्डितबुद्धिवेद्यमेव चरक

- विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन सञ्ज्ञितः" (च.चि.अ.२१)

प्रत्युत्सार

- प्रत्युत्सारो नाम उपपत्त्या परमतनिवारणं   चरक
- यथा
- वार्योविदः प्राह- “रसजानि तु भूतानि रसजा व्याधयः स्मृताः” (च.सू.अ.२५)
- हिरण्याक्षो निषेधयति-
- हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः|

  नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा || (च.सू.अ.२५/१४)
- नैतानि भगवन्! पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते.....
- एकोऽपि ह्यनेकां सञ्ज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्,
- तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति,
  स यद्यत् कर्म करोति तस्यतस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसम्प्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नो
  ति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम्| || (च.सू.अ.४/२२)

उद्धार

- उद्धारो नाम परपक्षदूषणं कृत्वास्वपक्षोद्धरणं   चरक
- यथा- “येषामेव हि भावानां सम्पत् सञ्जनयेन्नरम् |

  तेषामेव हि भावानां विपद्व्याधीनुदीरयेत्”   (च.सू.अ.२५)

विधान

- विधीयते यत् तत् विधानम्।
- प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितं विधानम्   सुश्रुत
- यथा-सक्थिमर्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितानि
- विधानं नाम सूत्रकारश्च विधाय वर्णयति   चरक
- “मलायनानिबाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः” इत्यत्र दुष्टिशब्देन मलानां हीनत्व मधिकत्वमाचार्यगृहीतम्।

  (च.सू.अ.७)
- ८ स्थान,सप्त पदार्थाः,पंचाशन्महाकषायाः,चतुष्पाद, पंच-पंचक, षड् ऋतवः

पूर्वपक्ष

- पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थसन्दूषकं वाक्यं | चरक
- यथा- “मत्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेत्” इतिप्रतिज्ञातस्यार्थस्य “सर्वानेव मत्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेदन् यत्र चिलिचिमात्” (च.सू.अ.२६)
- आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः सुश्रुत

कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेह असाध्या भवन्तीति

क: सहस्त्राक्षभवनं गच्छेत् ? (च.सु.१/१८)

- किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् |
- कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः॥ (च.सू.१३/४)

उह्य

- संकल्पविकल्पात्मकं विवेचनम्।
- यदनिर्दिष्टं बुद्धयाऽवगम्यते तदूह्यम् | सुश्रुत
- उह्यं नाम यदनिबद्धं ग्रंथे प्रज्ञया तर्क्यत्वेनोपदिश्यते। (च.सि.१२/४४)
- यथा-"परिसङ्ख्यातमपि यद्यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत तत्तदपकर्षयेत्" (च.वि.अ.८/149) |
- मात्राशी स्यात्|

  आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी|| (च.सु.५/३)

धन्यवाद